

Pərviz İsmayılov
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
perviz.ismayilov@gmail.com

İslamaqədərki türk dastanlarının antroponim mənzərəsi haqqında

Açar sözlər: dastan, epos, onomastika, antroponim, ləqəb, titul, komponent

Ключевые слова: дастан, эпос, ономастика, антропоним, прозвище, титул, компонент

Key words: dastan, epos, onomastics, antroponym, pseudonym, title, component

Bütün xalqların müasir ədəbiyyatı əsasında onların qədim tarixi olan şifahi yaradıcılıq nümunələri, folkloru durur. Çoxsaylı tədqiqat işləri indi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, xalq yaradıcılığı nəgmə və mahnılardan, kiçik ölçülü poetik nümunələrdən başlanıb, miflər, rəvayətlər, əfsanələrlə yolunu davam etmiş, sonda nağıl, dastanlara, nəhayət eposa qədər inkişaf etmişdir. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının da əsasında bayatılar, ağılar, laylalar durmuş və bu folklor sonda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları kimi nəhəng bir eposa gəlib çıxmışdır. Təbii ki, folklorun bir janrdan başlayaraq yeni janrlara doğru inkişafı əvvəlki formaların sıradan çıxması deyildir. İnkişaf nəgmə və mahnıdan başlamış, xalq yaradıcılığının yeni nümunələri ilə davam etmişdir və beləliklə, xalqın yaratdığı əsərlərin janr dairəsi genişlənməmişdir. Azərbaycan dili digər türk dilləri kimi öz kökü ilə qədim türk dilinə bağlıdır və bu dilin ən qədim yazılı mənbələri Orxon-Yenisey abidələri sayılır. Bununla yanaşı, türklərin xeyli sayda qədim yazılı abidələri vardır ki, onların az olmayan bir qismi şifahi xalq ədəbiyyatına aiddir. “Dədə Qorqud” eposu qədim türk eposunun zəngin ənənələri əsasında təşəkkül tapıb formalaşmışdır... “Qədim türk eposu” dedikdə biz e.ə. I minilliyin ortalarında Altay, yaxud protürk eposundan törəyərək eramızın təxminən V əsrinə (yaxud I minilliyin ortalarına) qədər yaşayan, yalnız “qalıq”ları müxtəlif mənşəli mənbələrdə (türk, İran, ərəb, Çin və s.) günümüzə qədər gəlib çıxan etik təfəkkür mədəniyyətini nəzərdə tuturuq. Qədim türk eposunun təzahürü olan “Yaradılış” “Alp Ər Tonqa”, “Oğuz kağan”, “Göytürk”, “Köç” və s. dastanlar öz şifahi ömrünü başa

vurduqdan sonra ilk orta əsrlər türk yazılı abidələrinin əsas qida mənbəyinə çevrilir [1, s.117].

Türkologiyada türk dastanlarının islamaqədər olan nümunələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. Yuxarıda N.Cəfərovun elmi məqaləsində sadalananlar da bu dövrə aiddir. N.Atsız islamdan əvvəlki türk dastanlarına altı dastanı daxil etmişdir: Yaradılış dastanı, Saka dastanı, Hind-Oğuz dastanı, Siyenpi dastanı, Göy türk dastanı, Uyğur dastanı.

Türk dillərinin antroponimik sistemi mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Hər bir dilin özünün spesifik antroponimiya sistemi vardır. Bu sistemlər qədimə getdikcə bir-birinə yaxınlaşır. Bu baxımdan qədim türk antroponimik sisteminin qurulması olduqca maraqlı və aktual linqvistik və tarixi problemdir. Zənnimizcə, belə bir problemin həlli üçün türk yazılı abidələrinin və şifahi xalq ədəbiyyatının, antroponimikonunu yaratmaq vacib şərtlərdən biridir. Şübhəsiz ki, bu istiqamətdə işdə islamaqədərki türk dastanlarının bütövlükdə onomastik sistemi, xüsusi halda antroponim mənzərəsi öyrənilməlidir. Əldə olan mənbələr əsasında qeyd olunan sahədə bəzi araşdırmaları aparmağa çalışaq. Qeyd edilən dastanların əldə olan mətnləri və onlara aid məlumatlarla tanışlıqdan aydın olur ki, “Yaradılış” dastanlarının müxtəlif variantlarında şəxs adları, demək olar ki, yoxdur. “Yaradılış” dastanları dünyanın necə yaradılmasına həsr olunmuşdur.

Altay türklərinə aid “Tufan əfsanəsi” əfsanəvi tufandan xilas olmaq üçün gəminin düzəldilməsi haqqındadır. Altay tufan əfsanəsində yeddi qardaşın olması qeyd edilsə də, onlardan ikisinin – Erlik və Ülgen adları çəkilir.

Verbitskinin təqdim etdiyi Altay türklərinin tufan əfsanəsində qeyd olunur ki, tufandan öncə yer üzünün hökmdarı Tengiz (Dəniz) xan olmuşdur. O zamanda Nama adlı başqa adam da varmış. Tanrı Ülgen bu adama sandal ağacından gəmi düzəltməyi tapşırır. Namanın Soozunul, Saruul və Balıksa adlı üç oğlu varmış. O, oğullarına dağın təpəsində gəmi düzəltməyi tapşırır [Bax: 9, s.187]. Bu əfsanə də Nuhun gəmisini ilə bağlıdır. Əfsanənin sonunda qeyd edilir ki, tufandan sonra Nama Yayaçı (yaradıcı) və Yayak (tufan) Xan adına tanrılar sırasına keçdi. Yeni nəsillər ona qurban kəsməkdə davam etdilər [3, s.187]. Göründüyü kimi, söhbət Nuh peyğəmbərdən gedir. Burada diqqəti cəlb edən adlar Tenqiz/Dəniz Xan, Yegen adları, eləcə də antroponimik birləşmədəki “Yayık”, “Yayaçı” sözləridir. Altaylara aid yaradılış əfsanələrindən bir

neçəsində Ülgen adı keçir. Şumerlərin tufan əfsanəsində Kral Ziusidra, Tanrı Utu və An ilə Enlil adları qeydə alınır.

Saka dastanları Orxon abidələrini əhatə etdiyinə görə onların onomastikonunu ayrıca nəzərdən keçirmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk mifologiyasındakı tanrı adları ilə yaradılış dastanlarındakı adları arasında paralellər müşahidə olunur. İran mətnlərinə istinadla göstərilir ki, İrtiş nehri türklərin bir tanrısı olmuşdur. Kem və Yenisey çayları qırğız türklərin yaşadığı ən qədim ərazilərdən açıb keçir. Bu bölgədə yaşayan qırğızlara görə, “Əfsanəvi və müqəddəs sayılan Qırğız xan Kem və Yenisey çaylarının xanı olmuşdur”. Bu iki çayın sahillərindəki Abakan çöllüklərinin, eləcə də Abakan çayının hökmdarı da Abakan xan olmuşdur. Rəvayətə əsasən Abakan xan Abakan nehrinin qaynağında yaşayırmış. Onu həm də yağmur, yağış tanrısı kimi qəbul edirlər.

Su və çay tanrıları Altay əfsanələrində də qeydə alınır. Bahaeddin Ögel yazır: “Altay şamanizmində *Talay* və *Yayık* xan adlı iki tanrı vardı ki, hər ikisi də su ilə bağlı tanrıdır. Təbii olaraq, bu kiçik tanrılar Böyük Tanrı Vay Ülgenin himayəsində olub ona yardım etmişlər. Talay xan bir dəniz və ya okean tanrısı idi. Yayık xan isə daşan və qabaran suların tanrısıdır. Türklər Ural ırmağına da Yayık deyirlərmiş” [4, s.145].

Yuxarıda Yayaçı və Yayak adının məntiqə görə Nuha verilməsi və bu sözlərin mənası qeyd edilmişdir. Yayık xanın daşan və qabaran sular tanrısı olması, suyun daşma və qabarmasının tufanla bağlılığı söhbətin eyni addan getdiyini təsdiq edir.

Maraqlıdır ki, islamiyyətə qədərki yaradılış dastanlarında və türk xalqlarının əfsanələrində “Xan/Han” sözü tanrı adlarından sonra artırılan formant kimi işlədilir və onun, yəqin ki, mənası “sahib, hökmdar”, “tanrı” ola bilər.

Saha (yakut) türklərinin yaradılış dastanının mətni belə başlanır: “Büyük Ak yaratıcı Ürüng-ayığ-toyon, ta başlanğıclarda, büyük denizin üzərində, yüksəklərdə durub dururken, sü üstündə yüzen bir köpük gördü” [3, s.167]. Bu mətn fraqmentində Büyük Ak, Ürüng-ayığ-toyon tanrı adları çəkilir. Dastanın davamında əvvəl ancaq suyun, tanrı ilə bir “kişi”nin olması, onların qara qaz şəklinə girib su üzərində uçması qeyd olunur. Tanrı yeri, göyü, torpağı yaratmağa başlayır. Bu işdə tanrıya kömək edən kişi tanrını aldatmaq istəyir. Tanrı onun günahlı olduğunu söyləyir və ona Erlik adı qoyur. Dastanda *Törüngey* və onun arvadı *Eye* haqqında dastanda nəql olunanlar Adəm və Həvva əhvalatına yaxın mənalıdır. Altay türklərinin yaradılış dastanında bu adlardan başqa

Maytere, Manqdaşire, Şal-Yime, Yankara, Kayra kan, Podo-Sinki, May-Tere adları qeydə alınır. Adların bəziləri şeytan və mələklərə, digərləri insanlara verilmişdir. Bu dastanda tanrı adını “Kurbustan”dan aldığı deyir. Altay türklərinin digər bir yaradılış dastanının əvvəli belədir: “Göy və yer yoxdu. Ucsuz-bucaqsız dəniz vardı. Tanrı Ülgen (yaxud Aakay, Kurbustan) bu dəniz üstündə uçur” [4,s.175]. Aydın olur ki, Altay türklərində böyük tanrının “Kurbustan”, “Aakay”, “Ülgen” adları paralel işlənir.

Bu yaradılış dastanında tərkibində onomastik vahidlərin çoxluq təşkil etdiyi bir fraqmenti qeyd etmək lazım gəlir.

“Ən böyük dünya Xan Kurbustan Tengeredir. Bu aləmin idarəsini Ülgen kəndi yardımçılarından Mangızı Matmas Burkan adlı ruha vermişdir. Bu dünyanın yerinin adı Altın telegey, cəhənnəmi də Mangız Toçiri Tamudur. Bu cəhənnəmin böyüyü Matman Karadır. 99 aləmin ortancısı Ezrə Kurbustan Tengeredir. Bu aləmin idarəsi Belgein Keratly Türün Musikay Burkana vermişdir. Bu cəhənnəmi Matman Karakçı idarə edir. Kişioğullarının bulunduğu bizim dünyamız ən kiçik dünyadır. Buna Kara Tengere dünyası denir; Maytere idarə edir. Cəhənnəmi Tepten Kara Teşdir. Bu cəhənnəmi Kerey xan idarə edir” [4, s.175].

Uyğur dastanlarına daxil olan uyğurların törəyişi dastandakı kontekstlərdən birində şəxs adları qeyd olunur: “Cocukların doğdukları yerdən şəhərə dönüşündə onların hər birinə birer ad qoydular. Ən böyüyünün adı Sonkur Tegin, ikincisinin adı Kotur Tegin, üçüncüsünün adı Tükel Tegin, dördüncüsünün adı Oç Tegin və beşincisinin adı Bökü Tegin oldu. ... Bu cocuqlar arasından Bökü Tegin hökmdar oldu, xanlıq taxtına çıxdı” [4, s.212].

Uyğurların törəyişi dastanında qeydə alınan beş kişi adının hər biri iki sözdən ibarətdir və ikinci söz “Tegin” sözüdür. Türk antroponimləri sistemində Tegin/Tekin işlək vahidlərdən biridir.

Ç.Hüseynzadə “Teqin” fonetik variantını “şahzadə” mənasında qeyd etmiş və orta əsrlər ərəbdilli yazılı abidələrdə “teqin” titulu ilə işlənən xeyli sayda ad sadalamışdır: Teqin, Teqinak, Albteqin, Ayteqin, Kümüşteqin, Səbuk Teqin, Xumar Teqin, Tağteqin, Yaruxteqin, Yınalteqin, Şükürteqin, Toğanteqin, Vəkteqin, Çağrıteqin, Kəlbəteqin, Toğrulteqin [5, s.68].

Qədim türk sözləri lüğətində “tegin/teqin” xan ailəsinin kiçik üzvlərinin adlarına əlavə edilən titul mənasında izah olunur: Feil olaraq “tegin” “çatmaq/əldə etmək”, “sınağa çəkilmək”, “layiq görülmək” mənalarında verilir [6, s.547].

Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov Orxon-Yenisey abidələrində işlənən “tegin” sözünü “şahzadə, xaqanın oğlu” mənasında izah etmişlər [7, s.376].

Uyğur hərflə “Oğuz kağan” dastanının antroponimik mənzərəsi daha genişdir. “Yenə günlərdən bir gün Ay Kağanın gözləri parladi. Doğum ağrıları başladı və bir erkək cocuq doğdu” [4, s.220].

Gün, Ay, Yıldız: “günlər və gecələrdən sonra gözləri parladi və üç erkək cocuq doğurdu. Birincisinə Gün adını qoydular, ikincisinə Ay adını qoydular, üçüncüsünə Yıldız adını qoydular” [4,s.221].

Göy/Gök, Dağ, Dəniz: “Birincisinə Göy adını qoydular, ikincisinə Dağ adını qoydular, üçüncüsünə Dəniz adını qoydular” [4, s.221].

Altun kağan: “Yenə o zamanlarda sağ yanında Altun kağan adında bir kağan vardı” [4, s.221].

Urum kağan: “Sol yanında Urum adında bir kağan vardı” [4, s.222].

Uruz bəy: “Urum kağanın bir qardaşı vardı – adı Uruz bəy idi” [4, s.222].

Saklar: “Sən mənə çox altın yollamısan və şəhəri yaxşı qorumusan” dedi. Onun üçün ona Saklar adını qoydu və onunla dost oldu” [4, s.223].

Uluğ Ordu Bəy, Kıpçak bəy: “əsgər arasında yaxşı bir bəy vardı. Onun adı Uluğ Ordu Bəy idi. O akıllı və ... bir ər idi; gördü ki, bu yerdə lap çox budaq və ağac ... o ağacları ... kəsdi və bu ağaclara yattı, keçdi. Oğuz Kağan sevindi, güldü və: Sən burada bəy ol; sənın adın Qıpçaq bəy olsun” dedi [4, s.223].

Karluk: “Sən buradakı bəylərə baş ol və sənın adın əbədi olaraq Karluk olsun” dedi” [4, s.223].

Tönürdü Kağul: “Əsgər arasında çox bacarıqlı bir adam vardı. Adı Tönürdü Kağul idi” [4, s.223].

Kalaç: “Sən burada qal və çatıyı aç; açdıqdan sonra orduya gəl”. Bunun üzərinə ona Kalaç (kal! Aç!) adını qoydu və irəlilədi” [4, s.223].

Çürçet Kağan: “Burada Çürçet Kağan və onun xalqı Oğuz Kağana qarşı gəldilər” [4, s.224].

Barmaqlıq Çosun Bilig: Onun adı Barmaqlıq Çosun Bilig idi.

Kanga: “Kanga! Kanga!” deyə bağırırdılar. Onun üçün onlara Kanga adını qoydu” [4, s.224].

Kangaluğ: “Kanga kanga ilə cansız canlı yürütsün, sizin adınız Kangaluğ olsun” [4, s.224].

Masar: “Bu yerin kağanı Masar adında bir kağan idi” [4, s.224].

Uluğ Türük: “Oğuz Kağanın naziri idi. Adı Uluğ Türük idi” [4, s.224].

İslamaqədərki türk dastanlarının bir qisminin mətninin təhlili göstərir ki, onlarda müxtəlif şəxs adları qeyd olunur. Bu adlar tərkibdəki sözlərin miqdarına görə bir-birindən fərqlənir. Mətnlərdə bir, iki, üçsözlü adlar işlənir. Struktur-semantik təhlil ikinci, eləcə də üçüncü komponentin daha çox titul bildirdiyini aşkara çıxarır. Tədqiqat belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, hər şeydən əvvəl, dastandakı yalnız antroponimlərin deyil, bütün onomastik vahidlərin toplanması vacibdir. Təbii ki, onomastikonun dastanların tənqidi mətnləri əsasında toplanması fonetik, eləcə də semantik təhlil üçün daha dəqiq material verə bilər. Daha bir məsələ – dastanların yaranmasının müəyyən xronoloji ardıcılığını qurmaq da tələb olunur ki, bu məsələnin həlli bir qədər mürəkkəbdir və tarixi leksikologiyaya istinad etməyi tələb edir. Bu cür tədqiqat üçün hələ ki, konkret metodika işlənib hazırlanmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Eposdan “Kitab”a // Dədə Qorqud alimün. Bakı: “Sultan graphics”, 1999, s.117-125.
2. Atsız N. İslamiyyət'ten önce Türk Destanı // İslamiyyət öncəsi türk dastanları. Ankara: Ötüken, 2015, s.56-57.
3. Sakaoglu S., Duymaz A. İslamiyyət öncəsi türk dastanları. Ankara: Ötüken, 2015, 256 s.
4. Bahaeddin Ögel. Türk Mitolojisi. II. İstanbul, M.E.B., 2001, 164 s.
5. Hüseyinzadə Ç. Orta əsrlər ərəbdilli yazılı abidələrdə türk mənşəli antroponimlər. Bakı: “Elm və təhsil”, 2011, 152 s.
6. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
7. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.

Парвиз Исмайылов

О картине антропонима в доисламских тюркских дастанах Резюме

В данной статье исследуются согласно антропонимам тексты тюркских дастанов, дата происхождения которых была до ислама. Главной целью является в первую очередь собрание и регистрация

этих антропонимов. Показываются пояснения схожих и различительных черт антропонимов, выявленных в отдельных дастанах. Поясняется важность проведения исследования в определенной степени по критическим текстам дастанов. Записывание дастанов и определение хронологии являются заданием, которое создает трудности для анализирования.

Parviz Ismayilov

The view of antroponym in pre-Islamic Turkic dastans

Summary

Texts of Turkic dastans which date of origin was before Islam are investigated according to antroponyms in this article. The main purpose is primarily the collection and registration of these antroponyms. Explanations of similar and distinctive features of antroponyms revealed in separate dastans are shown. The importance of conducting research to a certain extend on critical texts of dastans is explained. Writing dastans and defining chronologies are the tasks that create difficulties for analyzing.